

Bediüzzaman ve Muhammed İkbâl'de Ahlak Psikolojisinin Temel Ekseni İhlas

GİRİŞ:

En genel ve yalın bir ifadeyle, **ahlâk**, 'iyi' ve 'kötü'nün bilinçli bir şekilde değerlendirilmesi olarak tanımlanabilir.⁸⁵ Ahlâk alanı içerisinde, ilâhî veya insanî otoritelerin belirlemiş olduğu hükümler, birer değer hükmüdür.⁸⁶ Söz konusu değer hükümlerinde 'zihnî' boyuta bağlı olarak gelişen 'bilgi'nin oranı, 'kalb' eksenli 'inanç'a nazaran çok daha azdır.⁸⁷ Çünkü değer hem aşkın⁸⁸, hem de insanî yönü⁸⁹ vardır. İnsanın psikolojik yapısını etkilemesi açısından, değeri belirlemede 'Aşkın' olan 'Mutlak' Varlığın rolü daha kapsayıcıdır. Bunun içindir ki, "psikolojide değer in önemi, onun objektif bir esasa dayanıp dayanmamasında değil, insan davranışlarının yol göstericisi olarak oynadığı roledir. Bu bakımdan psikolog, değeri sadece bir inanç olarak ele alır ve bu ona yeter."⁹⁰ Yani, "değer bir inanç olmak bakımından, dünyamızın belli bir kısmıyla ilgili idrak, duygu ve bilgilerimizin bir terkibi demektir. Fakat değer, inancın spesifik bir şekli olması itibariyle ondan daha yukarıda bir zihin organizasyonudur."⁹¹

Değer hükümlerine bağlı olarak ahlâk kurallarının fonksiyonel olması ve herkes tarafından kabul edilebilmesi, 'insanlık' ortak paydasındaki gelişmelerine bağlıdır. Bu oluşumlar, ancak, tüm insanlığın Yaraticısı olan Yüce Varlığın ortaya koyduğu 'din' ile ahlâkın mezcedilmesi, ya da ahlâkın din temeli üzerinde yükselmesi ile mümkündür. Ahlâkî kurallar, Yüce Varlık ile irtibatlandırılmadığı zaman, ilâhî otorite ve bu otoritenin yaptırımı ortadan kalkacağı için, evrensel olamazlar.⁹² "İnsan hem en yüksek din duygusu, hem en yüksek ahlâk duygusu ve şuuru, hem de en yüksek yaşama çerçevesindeki sevince hep bir arada ulaşır. Esasen din duygusu, ahlâk duygusu ve yaşama sevincini de özünde taşımaktadır. Dindar insan, oportunist değil, iyimserdir. İnançsız kişi ise ..kötümserdir."⁹³

"Din mazruf ise ahlâk da onun zarfıdır. Din ulu bir ağaç ise, ahlâk da onun dalları ve meyveleridir."⁹⁴ "Her din, ferdin ve toplumun davranışını, kendisinin açıkladığı hakikatlerle uyumlu hale koymayı hedef alan ahlâkî kaideler dile getirir. Dine inanan ve bağlanan kişi, düşünce ve davranışlarında iman ve ahlâkı bir bütün olarak yaşar... Dinî inanç, ahlâk için psikolojik bir faktördür."⁹⁵

İHLÂS KAVRAMI VE AHLÂK PSİKOLOJİSİNE GÖRE AÇILIMI:

Değerler ve bu değerlerin insan davranışlarındaki tezahürleri arasındaki ahenk ve bütünlük ancak ihlâs ile kurulabilir. "Bu ahenk genel olarak değer sistemi içinde 'vasıta'larla 'gaye'ler arasındaki sistem ahengidir."⁹⁶

İslâmî literatürde ihlâs, şirk ve riyâdan, bâtil inançlardan, kötü duygulardan, çıkar hesaplarından ve genel manada gösteriş arzusundan kalbi temizlemeyi, her türlü hayırlı faaliyete iyi niyetle yönelmeyi ve her durumda yalnızca Allah'ın rızasını gözetmeyi ifade eder.⁹⁷ Kısaca ihlâs, bir şeyi, içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak⁹⁸, yani her türlü karışık ve katışığı gidererek halis hale getirerek saflaştırmaktır.⁹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bir âyette,

“Muhakkak ki Biz sana Kitab'ı hak ile indirdik. Ğbadetini ihlâs ile O'na yönelterek sadece Allah'a kulluk et. Bilin ki şirkten ve riyâdan uzak hâlis din Allah'a mahsustur.”¹⁰⁰

buyurulmaktadır. Bu âyetten de anlaşıldığına göre ihlâsın zıddı riyâdır.¹⁰¹

Kur'ân-ı Kerîm'de hulûs kökünden çeşitli kelimeler, hem sözlük hem de terim anlamında yer almaktadır. On yerde geçen 'muhtisîne lehü'd-dîn' ifadesindeki ihlâs kavramı, 'yalnızca Allah'a yönelip O'na kulluk etme, O'na güvenip O'ndan dilekte bulunma, sadece Allah'ın dinini tanıyıp din konusunda kendini Allah'a adama, tevhid inancının saflığını bâtil itikadlarla zedelemekten sakınma, saf dindarlık' şeklinde hem şirke, hem de riyâyâya zıt bir anlam taşımaktadır.¹⁰²

İhlâs, başta Allah'a ve âhirete iman olmak üzere, bütün iman hakikatlerinin aklen, ruhen, hissen ve vicdanen hazmedilmesi ölçüsünde insana hâkim olan bir ruh halidir. Bu hali kazanan bir mü'min, sadece Hakk'ın rızası için yaşar, Hakk'a hizmetini bu esasa dayanarak yürütür.

İhlâs, insanın ruhunda son derece gizli bir sırdır. Müsned bir hadiste vârid olduğuna göre, Cenab-ı Hakk şu haberi vermiştir: "İhlâs benim sırrımdan bir sırdır. Onu kullarımdan sevdiğim bir kulumun kalbine tevdi ederim."¹⁰³ Cüneyd-i Bağdadî Hazretleri'ne göre ihlâs o kadar gizlidir ki melek onu bilmediği için sevap yazamaz, şeytan bilemediği için ifsad edemez, heva ve heves bilemediği için o insanı saptıramaz.¹⁰⁴ Böyle olunca, değil başkaları kişinin kendisi bile ihlâslı olduğunu kesin olarak bilemez, onun için de kendisini/nefsini daima sorgulaması ve denetim altında tutması gerekir.

Sezai Karakoç, ihlâsı 'İslâm'ın Dirilişi'nde temel faktör olarak görmekte ve 'Nurculuk' hareketinin ihlâs kavramı üzerinde yoğunlaşmasını övmektedir:

"Nurculuğun en çok üzerinde durduğu 'ihlâs', inançların gönülde derinleşmesi ve samimi inanın doğuşu demektir. Allah'a, Peygambere, öteye, kadere ve hesaba, gayb âleminin kudret erleri olan meleklere yürekten inanmak, işte ihlâs budur. İhlâslı inanış olmadan da gerçek bir İslâm insanı olmak ve İslâm'ı tekrar insanlık içinde gerçekleştirmek mümkün

değildir."¹⁰⁵ demektedir.

Bugün, bütün bir insanlık ve maalesef Müslümanlar ahlâk krizi ile karşı karşıyadır. Müslümanların, teorik olarak 'güzel ahlâk'a sahip olmaları gerekirken, güzel ahlâkın pratikte yeterince sergilenemediği görülmektedir.¹⁰⁶ Bu durumun temel sebebinin, ihlâs eksikliği olduğu herkesçe malumdur. İhlâstan uzak, "sadece menfaatını düşünen bir insan, her ne pahasına olursa olsun, yalnız çıkarını düşünür, onu gerçekleştirmeğe çalışır. Böyle bir kimsenin bütün hareket ve faaliyetleri, konuşmaları, iddiaları, çabaları böyle bir hedefe yönelmiştir. Bu tür bir insan için 'bütün yollar' tek bir 'yol'da birleşir, o da çıkarını gerçekleştiren yoldur."¹⁰⁷

Ahlâka bağlı olarak gelişmesi arzu edilen şuur (= bilinç), 'ihlâs' ile desteklenirse, 'ihlâs' ile derinleşebilirse, ortaya çıkacak tavır, tamamen ahlâkî olacaktır. Ahlâk-Bilinç-Tavır üçlüsü arasındaki bağı ihlâs oluşturur. İnsanın değeri de, kişiliğinin biçimlenmesinde ihlâsın etkinliği ile ortaya çıkar. Çünkü insan, bu hayatta yaşadıkları ve yaptıklarıyla değerlenir. "Bu değerlenme ise varlığın apayrı bir boyutudur."¹⁰⁸ "Şunu unutmamak gerekir ki, yaşamda çoğu zaman bir durumun, bir olayın, bir eylemin değil, bir insanın karşısında bulunuruz. Ve önemli olan da bunu bilmektir."¹⁰⁹

Peygamber Efendimiz (S.A.V.) de bir hadîs-i şeriflerinde, ilim-amel-ihlâs üçlüsünün bütünleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

"İnsanlar helâk olur, ancak bilenler kurtulur. Bilenler de helâk olur, ancak bildiklerini yaşayanlar kurtulur. Bildiklerini yaşayanlar da helâk olur, ancak ihlâslı olanlar kurtulur. İhlâslı olanlar da her an onu kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar."¹¹⁰

"Hem 'yüksek-kıymetler', hem de 'vasıta-kıymetler' duygusu olan ve vasıta kıymetleri, yüksek kıymetlerin emrinde bulunduran kimsenin hareket ve faaliyetlerinde daima bir objektiflik vardır."¹¹¹ Bu objektiflik, insanın kendisini, kendi fikir ve hareketlerini değerlendirmesi için gerekli olduğu kadar, çevresiyle olan ilişkileri için de ayrı bir önem arz etmektedir.

İhlâsa bağlı olarak ortaya çıkan dürüstlük, insanın vicdanını da olgunlaştıracaktır. Kuvvetli bir vicdan, insanın kendi benliği hakkında iyi bir sezgi kazanmasıyla, içe-bakış metodu sayesinde kendisini daha iyi bilmesiyle var olur. Bu yüzdendir ki, en önemli idealleri mükemmel bir ahlâka erişmek olan kişiler, kendi ahlâkî yapılarıyla, benlikleriyle devamlı hesaplaşma halindedirler.¹¹² Tasavvufta 'nefs muhasebesi' adı verilen şey budur.

Bu muhasebe, insanın her fırsatta, içe-bakış yoluyla benliğini kontrol etmesi¹¹³, yaptığı hareketlerin ve kafasındaki fikirlerin ahlâka uygun olup olmadığını düşünmesidir.

Hasan Aycın'ın bir çizgisinden¹¹⁴ esinlenerek diyebiliriz ki, ihlâs, insanın 'beyin' (=akıl) ile 'kalb' arasında sağlam ilişki kurmasıdır.¹¹⁵ Bu ilişkiyi, ihlâs ile elde edilen manevî birikimler sağlamlaştırabilir. Aksi takdirde insan, yasak meyveyi yiyen yılan hükmündeki nefsin¹¹⁶ etkisinden kurtulamaz.

BEDİÜZZAMAN VE İKBÂL'E GENEL BAKIŞ:

Bediüzzaman 1876-1960, İkbâl ise 1877-1938 yılları arasında yaşamıştır Doğum tarihleri açısından aralarında bir yıllık fark vardır. Ancak vefat tarihlerini dikkate aldığımızda, Bediüzzaman, İkbâl'den 23 yıl daha fazla yaşamıştır.

Oliver Leaman, 1998 yılında yapılan sempozyumda takdim ettiği "*İhya Geleneğinde Said Nursî'nin Yeri*" başlıklı tebliğinde, Bediüzzaman'ı Gazzâlî ve Muhammed İkbâl ile karşılaştırmıştır. Adı geçen bu kişiler, aynı türde bir vazifenin ifasına girişmişlerdir. "Gerek Nursî, gerek İkbâl, Avrupa'nın kültürel hakimiyetinin, Müslümanların hayatlarında İslâm'ın rolünü ciddi biçimde tehdit ediyor olduğunun gözüktüğü devirlerde yaşadılar."¹¹⁷

19. yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başlarında "İslâm düşünürleri, Batı'ya karşı daha çok din ilimleri çerçevesinde İslâm'ı savunmakta ve müsteşrik etkisini yıkmak için yine müsteşrikin alanında sadece ihtisas diliyle konuşmaktadırlar. Bir nevi müdafaa konuşması.. [Muhammed İkbâl](#).. , yıkılmakta olan yapıyı korumak için, bilhassa Batı'ya karşı, klâsik İslâm bilgileriyle donanmış olarak, daha çok ilmî bir muhtevayla ve münazara üslûbuyla, bir düşünce direnişinde bulunur."¹¹⁸ Bu düşünce direnişinde İkbâl, felsefe ve tasavvufun imkânlarından ve Şark'ın derinliğinden gelen şiir gücünden faydalanırken, Bediüzzaman daha çok Kur'ân'ın eşsiz belagâtı ve kelâm ilminin imkanlarını kullanmıştır.¹¹⁹ Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta, İkbâl'in felsefe ve tasavvufun, Bediüzzaman'ın kelâmın imkanlarını kullanırken, bu ilimleri mevcut formlarından ziyade kendilerine özgü yeni bir anlayışla ele almış olduklarıdır.

İmadüddin Halil'e göre, "Bediüzzaman, şiir kalıplarına mahkum olmadan şâirane bir tarz ortaya koyar. Bazan vezin kullanır, fakat kafiyeyle uğraşmaz. Bu durum manzum bir nesri andırır."¹²⁰ Halil, Bediüzzaman'ın eserleri içerisinde, 'Sözler'in sonunda ['Çekirdekler Çiçekleri'](#) alt başlığıyla yer alan 'Lemeât'ı, edebî açıdan zirve eser olarak kabul eder. Risale-i Nur şâkirdlerinden üç zâtın 'tenbih'te yazdıkları gibi,¹²¹ bu eser bir nevi mesnevî tarzındadır. Bediüzzaman bu eserini, "nazma benzer nesir"¹²² şeklinde tavsif etmiştir. Söz konusu bu eserde Bediüzzaman şöyle der:

"el-mer'u adüvvün limâ cehile, kaidesiyle ben dahi nazım ve kafiyeyi bilmediğimden ona kıymet vermezdim. Sâfiyeyi kafiyeyle fedâ etmek tarzında hakikatın suretini nazımın keyfine göre tağyir etmek hiç istemezdim."

O, fikrini lâfza mahkûm etmek değil, mânâyâ bağlı kalmak ister. Hatta fikri lâfza tâbi etmeye tenkit gözüyle bakar ve şöyle der: "Cesedi libasa (elbiseye) göre yontmakla rendeleyen şuarâyâ (şairlere) tenkidimi göstermek isterdim." "Şüphesiz, bütün şairler böyle değildir. Bazıları bu tenkidin dışına çıkarlar. Meselâ, Celâleddin-i Rûmî, Sa'di-i Şirazî, el-Mütenebbî... gibi edebiyat dâhileri bu zor imtihanı geçerek parlak manâları kifayet derecesinde nazma dökebilmişlerdir." İkbâl de, adı geçen şairler gibi, form ile mânâyı mezcedebilmişlerdir. Hatta İkbâl ve şair olarak adı geçen diğer zâtların, şiirin ötesine, mânâ âlemine geçtiklerini söylemek mümkündür. Bu kişilere 'şair' demek veya mesnevî tarzının mutlak şiir olduğunu söylemek ayrı bir tartışma konusudur.

İkbâl, ilhama dayalı manzum eserleriyle, [Bediüzzaman](#) ise belagâtli tasvirlerini içeren "nazma benzer nesir"¹²³ yazılarıyla insanî varoluşumuzun derinliğinde bulunan ilâhî güzelliklerimizi, bedîî zenginliğimizi gündeme getirmişlerdir. Böylece kültürümüz, "mâşeri vicdan ya da kollektif şuur adını verdiğimiz harcın, bu gibi bir bedîî zemin temin edildiği zaman canlı"¹²⁴ kalabilecektir. "Yeni kültür yerleşmesinde veya bir kültürün bir başka kültüre dönüşmesinde, yeni, adeta büyümlü bir dil ve üslûp şarttır. İslâm'dan sonra gelen bütün hareketler hep, ilkin bir edebiyat faaliyeti, bir manifest yağmuru, bir yazar ve eser akıntısıyla başlamıştır. Kültür bile çok defa edebiyatla bir tutulur;... Risale-i Nur'un da, son derece etkili bir sesi ve üslûbu vardır. Bir bakıma, Risale-i Nur, tek başına, bir İslâm kültürü külliyyatıdır. Onun, Anadolu'da, okumamış insandan aydın insana kadar büyük bir kütleyi yeniden İslâm kültürü ve inancıyla eğittiğini, âdeta, Anadolu'da yeni bir kültür akımı doğurduğunu ve bir kültür savaşına giriştiğini görmemek mümkün değildir. Türkiye dışındaki İslâm ülkelerinde de çok defa İslâm önderlerinin aynı zamanda tanınmış edebiyatçılar olması olağan görülmektedir. İkbâl, büyük bir düşünür olduğu kadar, büyük bir şairdi de."¹²⁵

Farklı metodlara rağmen her iki mütefekkirimizde de İslâm Düşüncesi'nin savunulmasının, daha çok akademik plânda olduğunu söyleyebiliriz. Yörüngenin çizilmesinde müsteşriklerin etkisinin olduğu bu akademik plânda İkbâl'in tavrı, genel olarak İslâm'ın düşünce perspektifini belirlemek iken, Bediüzzaman'ın tavrı daha çok müdafaa, münazara ve reddiye şeklinde olmuştur. Söz konusu bu metod farklılığının muhtemel bir sebebi olarak şunu belirtebiliriz:

Hindistan coğrafyasında İngilizlerin kültürel gelişime önem verdikleri bir ortamda¹²⁶ İkbâl'in mücadelesine karşılık, Said Nursî'nin kendisini Türkiye coğrafyasında gelişen ideolojik tartışmaların ortasında bulması ve çetin şartların içerisinde İslâm'ı müdafaaaya çalışmasıdır.

YAPILANMASINDAKİ ETKİSİ:

Bediüzzaman'ın ihlâsa verdiği önemi şu sözlerinden anlamamız mümkündür:

*"Bu dünyada, hususan uhrevî hizmetlerde en mühim bir esas, en büyük bir kuvvet, en makbul bir şefaathçi, en metin bir nokta-i istinat, en kısa bir tarik-ı hakikat¹²⁷, en makbul bir dua-i mânevî, en kerametli bir vesile-i makasid, en yüksek bir haslet, en safî bir ubudiyet, **ihlâstır.**"¹²⁸*

Bediüzzaman ve İkbâl'de ideal insan modeli, ahlâklı ve dolayısıyla ihlâslı insan modelidir. Bediüzzaman ve İkbâl hemfikir olarak, ihlâsı ahlâkın hem özü, hem de zirve noktası olarak görmüşlerdir.¹²⁹ İhlâs, insan için kurtuluşa vesiledir:

***"Medâr-ı necat ve halâs, yalnız ihlâstır. İhlâsı kazanmak¹³⁰ çok mühimdir. Bir zerre ihlâslı amel, batmanlarla hâlis olmayana müreccahtır.¹³¹ İhlâsı kazandıran harekâtından sebebi sırf bir emr-i İlâhî ve neticesi rızâ-yı İlâhî olduğunu düşünmeli¹³² ve vazife-i İlâhîyeye karışmamalı."**¹³³*

İnsanın bu dünya yaşamındaki nihai amacı, ahlâkî vazifelerini yerine getirmektir.¹³⁴

İkbâl'e baktığımızda din, kuvvetli iman, azim ve ihlâstan oluşur: "Büyük İslâm dininin kemâlinden kuvvet al. Din, baştan başa azim, ihlâs ve kuvvetli imandır..."¹³⁵ Dinin cazibesinde kalan insan, ihlâs ve inanç ile öyle bir hale dönüşür ki, yaratıcısını, halifelik makamında temsil etmeğe başlar: "Mü'minin şan-u şevketi her zaman yenidir / Konuşmasında, davranışında Allah'ın şahitliği vardır."¹³⁶ İkbâl, Allah'ın halifesi makamındaki insanın fonksiyonlarını, 'Rumûz-u BîHûdî' isimli kitabındaki İhlâs Suresi'nin 've lem yekün lehü küfüven ehad'¹³⁷ ayetinin açıklamasında da anlatmaktadır.¹³⁸ Varılacak bu seviye, mü'minin din etkisiyle ulaşacağı zirve noktadır. Mü'minin ihlâs ile Allah'ı ve Hz. Peygamber (S.A.V.)'i temsil etme kabiliyetine ulaştığına, Bediüzzaman da 'Sikke-i Tasdîkı Gaybî' isimli eserinde işaret etmektedir.¹³⁹

İkbâl'e göre ihlâs, "dudağında daima tekrar ettiğin şeyi ruhunla ve gönlünle hissetmektir."¹⁴⁰ İkbâl, İhlâs Suresi'nin tefsiri hususunda Mevlânâ'nın Mesnevî'sindeki bahislerin hulâsasını 'Rumûz-u Bî Hûdî'de yaparken, bir gece Hz. Ebûbekir'i (R.A.) rüyasında gördüğünü söylemektedir. İkbâl, Hz. Ebûbekir (R.A.) ile konuşmasını mısralarına şu şekilde aktarmıştır: "Ona dedim: 'Ey aşk hususunda en seçkinlerin en seçkini, senin aşkın aşk divanının matla'ıdır. / İşimizin temeli, senin elinle olgunlaştı. Bizim ıstırabımıza çare nedir, söyle.'" / Dedi ki: ' Ey hevесе esir olan, Sure-i İhlâs'tan feyiz al, / Yüzlerce göğüsten tek nefes çıkararak bu sure, tevhid sırlarından bir sırdır. / Onun rengine boyan; onun gibi olursun. Cihanda onun güzelliğinin bir in'ikâsı haline gelirsin."¹⁴¹ Bu mısralarda İkbâl, ihlâsın bütün problemlerimize çare olacağını belirtmektedir. İhlâs, insanı tevhide götürecektir. Mü'min insan açısından ihlâs-tevhid ilişkisi, İkbâl'in en çok üzerinde durduğu

konulardan biridir. O'na göre inanan insan, kadehlerden geçip küp ile meşgul olmalıdır.¹⁴² Devam eden mısralarında, "İkilikten geç; 'bir'i bul ve onunla melûf ol. Birliğini parça parça etme. / ...Bir ol ve tevhidi göze görünür hale getir. Birlik bir fikir halindedir, gözükmez; sen onu hareketinle var hale getir." diye seslenmektedir.

Kur'ân öyle bir ahlâkî terbiye vermektedir ki, yapılan ibadetlerin ve güzel işlerin karşılığının ne dünya saâdeti ne de ahiret saâdeti olmadığını belirtmektedir. Kur'ân ahlâkıyla yetişmiş bir insanın gayesi, sırf Cenab-ı Hakk'ın emrini yerine getirmek ve O'nun rızasını kazanmaktır. Ahlâkın zirvesi olan Allah rızasını düşünmek, sadece ihlâs ile mümkündür.¹⁴³

İnsan ibadetini, aşkınlığını ve mutlaklığını kabul ettiği Yüce Varlık karşısında yapmaktadır. İbadette psikolojik olarak, mutlak otoritenin kabulü sözkonusudur. Bu ilişki, yaratılan varlığın yaratan varlığı idraki, kendisinin acziyeti karşısında O'na teslimiyeti ve yaratanla bütünleşme isteği şeklinde tezahür eder.¹⁴⁴ İkbâl, bu bütünleşmeyi çok güzel bir şekilde ifade etmiştir:

*"Dua ve ibadetle, şahsiyetimizin küçücük adası, daha büyük bir 'Bütün Hayat' (= whole of life) içinde bulunduğu durumunu birdenbire keşfeder."*¹⁴⁵

Bediüzzaman, ibadette olması gereken bu ruhun ihlâs ile kazanılabileceğini söylemektedir.¹⁴⁶

Bediüzzaman, muhabbetin ancak ihlâsla tezyin edilmesi durumunda devamlı olacağını belirtir. Allah sevgisi de insanda ihlâsla birlikte varolmalıdır.

"Herşeyde bir ihlâs var. Hatta muhabbetin de ihlâs ile bir zerresi, batmanlarla resmî ve ücretli muhabbete tereccüh eder... Çünkü, mukabilinde bir mükâfat, bir sevap istenilen muhabbet zayıftır, devamsızdır."¹⁴⁷

'**Muhlis**' veya '**muhlas**' insanın davranışları ve sözleri etkilidir. Fiil ve sözlerindeki samimiyeti, diğer insanların gönüllerinde makes bulmaktadır. Hatta bu samimiyeti, sadece diğer insanlar tarafından değil, aynı zamanda kainattaki diğer varoluş tabakaları tarafından da hissedilebilir. Yani, ihlâslı insanın söz ve filleri kâinatla bütünleşmiştir.¹⁴⁸ Aynı zamanda bu insan, kâinat perdesini aralayarak hakikatin özünü bir bütün olarak idrak etmeğe hazır haldedir. Muhammed İkbâl'e göre, "benliği nisbî kemâle erişmiş insan, Yaratıcı İlâhî gücün kalbinde hakikî bir yer tutar ve böylece, çevresindeki eşyaların hakikat derecesinden çok daha yüksek bir dereceye sahip olur."¹⁴⁹

[Bediüzzaman](#), 'Yirminci Lem'a'da, ehl-i dünya ve ehl-i dalâletin ittifaklarına karşı ehl-i hakkın, ehl-i hidayetin neden ihtilâf içerisinde olduklarını, 'ihlâs' faktörü

çerçevesinde yedi sebeble açıklamaktadır. Sözkonusu risâlede yer aldığı şekliyle, bu sebepleri maddelere başlıklar koyarak şöyle sıralayabiliriz: Para ve şöhrete dayanan rekabet; Meşrebine olan derin hissiyatından dolayı kendisini haklı görmesi; Sevap hırsından doğan kıskançlık ve kanaâtsizlik; Allah için sevmemek ve desteklememek; Kuvvetine güvenerek yardım istememek; Kusur aramak; Rekabetten doğan gıpta, hased ve kıskançlık.¹⁵⁰ Yedi maddenin her birinin ortak paydasının 'kıskançlık'¹⁵¹ olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Başkasını kendi yerine tercih edememek, menfaâtperestlikten ve enâniyetten kaynaklanan psikolojik bir rahatsızlıktır. İhlâsı engelleyen temel faktör olan kıskançlığın sebebini Bediüzzaman şöyle açıklar:

"Kıskançlık ve hasedin sebebi; Bir tek şeye çok eller uzanmasından ve bir tek makama çok gözler dikilmesinden ve bir tek ekmeği çok mideler istemesinden, müzaheme, münakaşa, müsabaka sebebiyle gıptaya, sonra kıskançlığa düşerler. Dünyada bir şey-i vâhide çoklar talip olduğundan ve dünya dar ve muvakkat olması sebebiyle insanın hadsiz arzularını tatmin edemediği için, rekabete düşüyorlar."¹⁵²

Kıskançlık, insanı düşmanlığa kadar götürür ve böylece ihlâs ve adâlet kaybolur.¹⁵³

İhlâsı azaltan ve insanı riyâyaya sevk eden temel sebepleri¹⁵⁴ dört kavramda toplamak mümkündür: Rekabet¹⁵⁵; Şöhret¹⁵⁶, Korku¹⁵⁷ ve tama'.¹⁵⁸ Bediüzzaman, 'Mektûbat' isimli eserinin 'Hucumât-ı Sitte' adı verilen 29.Mektub'un 6. Risâlesi'nde, ins ve şeytanların altı desisesinden¹⁵⁹ bahsetmektedir. Bu altı faktör şöyle sıralanmaktadır:¹⁶⁰ Hubb-u câh¹⁶¹ (Şöhret hırsı, makam sevgisi); Hiss-i havf¹⁶² (Korku damarı); Tama' (Hırsla ve rızık endişesiyle çok istemek, açgözlülük); Asabiyet-i milliye; Enâniyet¹⁶³; Tenbellik.

[Muhammed İkbâl](#), bu risâlede sıralanan altı maddede belirtilen kavramları, hem ahlâkî hem de psikolojik açıdan ele almaktadır. Bir başka ifadeyle bu kavramlar, hem ihlâsı ortadan kaldıran hem de buna bağlı olarak insanda kendini bilmeyi ve Yaratan'ın halifesi olma düşüncesini engelleyen faktörlerdir. İkbâl'in şiirlerinde her bir madde hakkında mısralar bulmak mümkündür. Tebliğin sınırlarını zorlamamak için, birkaç maddeden özetle bahsedeceğim.

Evren içindeki konumunu iyi bilen insanın, korkak olması mümkün değildir. İnsanın evren içindeki konumu, varoluşuyla ilgili olan 'ontolojik bilinç'e karşılık, insanın diğer yaratılmışlar içindeki statüsüdür. 'Kozmolojik bilinç' olarak adlandırabileceğimiz bu idrak tarzı, tabiat ve evrene yöneliktir. Yani ontolojik bilinç, iç gözlem sonucu gelişecek içe bakışı yansıtırken, kozmolojik bilinç, dış gözlem sonucu gelişecek dışa bakışı yansıtır.¹⁶⁴ İnsanda ontolojik ve kozmolojik bilinç seviyesinin gelişiminde ve hakikate ulaşılmasında, iç ve dış gözlemlerin 'inşirah' ile desteklenmesi gereklidir.

İkbâl'e göre korku, insanın benliğini zayıflatan ve ihlâsı engelliyen negatif unsurların başında gelmektedir. Varlığındaki potansiyellerin farkında olmayıp

kendisini yetersiz sanan insan cesur olamaz.¹⁶⁵ Ancak, benliğinin farkında olan insan, cesaretle tek başına ayakta durabilir.¹⁶⁶ Tehlikelerle dolu bir hayatta ilerleyen kişinin amacı Hakk'ın rızası olursa cesareti elde eder. Böylece o kişide sağlam bir tevekkül inancı da gelişir.¹⁶⁷

Bediüzzaman'a göre ihlâsı azaltan ve riyâyaya sevk eden sebeplerden biri olan 'asabiyet-i milliye' kavramı, İkbâl'de 'nesepperestlik' kavramı şeklinde karşılık bulur. İkbâl'e göre, insanın menşeinin birliği kavramı, ideal benzerini Allah'ın Birliği (=tevhid) ilkesinde bulur.¹⁶⁸ İkbâl, bu konuyu İhlâs Sûresi'nin bir âyetine bağlı olarak mısralarında açıklamaya çalışmaktadır.¹⁶⁹

İkbâl'e göre hedef, insanın sadece yaşadığı kendi coğrafyası değil, tüm dünya olmalıdır. İnsan böylece mekân kavramını aşabilir. O kişi artık sınırlar ötesini düşünebilecek ve ufukları gözleyebilecektir.¹⁷⁰ Bir aşk yolcusu olarak Muhammed İkbâl, seslendiği Müslümanları aynı ideal üzere görmek ister. Bu ideal, bir takım dar kalıpları aşma ve aşk yolunda 'bir' olma ideâlidir.¹⁷¹

Bediüzzaman'ın tama' yani hırsı ve rızık endişesiyle çok istemek, açgözlülük, kavramına karşılık İkbâl, 'dilencilik' kavramını sıklıkla kullanır. İhlâsı engelleyen en önemli sebeplerden biri de tamahkâr olmaktır. Tamahkâr olan insan, rızık veya hayatta rahat yaşama endişesiyle sürekli kendisi için isteyecektir. Bu kişi, kendi hakkına düşen hisseye razı olamamaktadır.

Bir şey istemek insanın kendisine olan güvenin azlığındandır. Benliği güçlü olan kişi istemez. Çünkü istemek, var olan özgüveni azaltıcı bir etki yapar. Dünyalık menfaatlere yönelik olarak isteklerde bulunmak, İkbâl'e göre benliği zayıflatıcı bir fonksiyona sahiptir. Çünkü insan istemekle bir başkasına karşı minnet etmiş olmaktadır. Bu minnet karşılığında kendi özgüvenini koruması ve özgür olması beklenemez. İkbâl'in 'Esrâr' isimli kitabında şu başlıkta bir bölüm vardır: "Benlik, başkasından bir şey istemekle, diğerine muhtaç olmakla zayıflar."¹⁷² İstemek zamanla alışkanlık haline gelebilmektedir. Kişi kimden neyi istiyor ise bu süre içerisinde kişiliği de bu isteğe bağlı olarak değişime uğrayabilmektedir.¹⁷³

İkbâl'de istemek, sadece benliğin zayıflamasında etkin bir faktör değil aynı zamanda insan-ı kâmil olma yolunda da engelleyici bir faktör olarak karşımıza çıkar. Çünkü bu noktada insan kendisine verilen ile yetinmemektedir.¹⁷⁴ İkbâl, günümüz insanında çok sık görülen isteme davranışının bir sebebinin de 'geçim telaşı' olduğunu söylemektedir. Bu durumda olan insana 'fakr'ı tavsiye etmektedir. Çünkü O'na göre gönül, ancak böyle diri tutulabilir.¹⁷⁵

[İkbâl](#)'in Şair Enverî'den yaptığı alıntı ile sunduğu 'Dilenci' başlıklı bir şiiri vardır. Bu şiirinde dilenmenin kapsamını çok geniş tutar: "İster sadaka, ister vergi, / İsteyenler hep dilencidir dilenci! / İster inansın, ister, inanmasın; / Diktatör ve şeflerin hepsi, / Dilencidir dilenci!"¹⁷⁶

[Bediüzzaman](#) ile İkbâl'in ihlâs kavramında kesiştikleri, hemfikir oldukları bir çok ortak noktaların yanında, sıralama açısından ayrıldıkları bir nokta da vardır:

Bediüzzaman, tasavvuf ehlinin '*fenâ fi'ş-şeyh*', '*fenâ fi'r-resûl*' istilahları yerine, ihlâs açısından kardeşlerin birbirinde fânî olması anlamında '**fenâ fi'l-ihvan**' istilahını tercih etmektedir. 'Fenâ fi'l-ihvan', insanın "kendi hissiyât-ı nefsâniyesini unutup, kardeşlerinin meziyyât ve hissiyâtıyla fikren yaşamaktır." Ancak İkbâl'e baktığımızda bu kavramların bir sıralamayı ifade ettiğini görürüz. İkbâl'e göre, insanda '*fenâ fi'ş-şeyh*' ve/veya '*fenâ fi'r-resûl*' gerçekleşmeli ki, bu ortak paydalarda birleşen insanlık, kardeşliğe doğru adım atabilsin. İkbâl, önce kişinin kendi zâtının, yani yaratılmışlığının şuuruna varmasını ('Esrâr-ı Hûdî'), daha sonra bu varlığını, içinde yaşadığı topluma adamasını ('Rumûz-u BîHûdî') öngörür. Ancak bu ikinci kademe, Bediüzzaman'ın '**fenâ fi'l-ihvan**' kavramıyla eşitlenebilir.

SONUÇ:

Günümüzün çağdaş dünyasında, Müslümanın bir anlam 'harita'sına ihtiyacı vardır. "Bu 'harita', hem 'geçmiş'le çizgisini açıklayan, hem de 'şimdi'sini düzenleyen bir rehber mahiyetini taşımak mecburiyetindedir."¹⁷⁷

Her iki düşünürümüzde, hem 'geçmiş'in hem de 'şimdi'nin fikrî açımları vardır. Ancak yoğunluğuna baktığımızda Said Nursî'de 'geçmiş'in, İkbâl'de ise 'şimdi'nin ağırlığını hissederiz. Yani, Bediüzzaman'ın temel İslam ilimleri açısından birikimi İkbâl'e nazaran daha fazladır. İkbâl'de ise, felsefî ve tasavvufî yön ön plandadır. Bu farklılığa rağmen her ikisi de, 'geçmiş'in gücüyle geleceği keşfetmeğe ve belirlemeğe çalışmaktadırlar. Geçmişin muhkem dayanaklarına sağlam bir şekilde basarak, çürük noktalarına ise itibar etmeyerek yarına seslenmektedirler.

Hem Bediüzzaman hem de İkbâl, İslâm'ın zengin dinî ve kültürel dağarcığının önemi üzerinde durmuşlardır. Önerdikleri çözümlerin temeli müslüman ve mü'min insanın ruhî ve ahlâkî yapısıdır. Yani temel çözüm, 'iç'ten kaynaklanmalıdır. Toplumdan ziyade, öncelikle insanın mükemmelleşmesi arzulanmalıdır. İnsanlığın ihyası, fitrî bir dönüşümle gerçekleşirse daha kalıcı olacaktır.

İhlâs faktörü açısından incelemeye ve karşılaştırmaya çalıştığımız Bediüzzaman Said Nursî, "anlam" üzerinde dururken, İkbâl "anlamlandırma" üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bediüzzaman, Müslümanların kendi dinini anlamalarını sağlayacak konular üzerinde durmaktadır.¹⁷⁸

Bediüzzaman, Kur'ân'da asırlardır mevcut olan, ancak tozlanmayayüz tutmuş anahtar kavramlarla (niyet, nazar, mânâ-yı harf vb.) yeniaçılımlar yapmıştır. Ali Ulvi Kurucu'nun ifadesiyle; "İmam-ı Gazzâlî'nin bundan dokuzyüz sene evvel ahlâk ve fazilet sahasında yapmış olduğu fütûhatı, bu asırda Bediüzzaman, iman ve ihlâs vâdisinde başarmıştır."¹⁷⁹

Anlamak, psikolojik açıdan bir ihtiyaçtır. "Bu motif, merak, keşif, başkalarının dünyasını sembolik olarak kontrol etme ihtiyacı, mânâlı olanın araştırılması, kararlı organizasyon ve zihnî yapılara duyulan eğilim gibi, çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir."¹⁸⁰ Anlamlandırmak ise, bir değer tespitidir. "Değerlendirme, türlü safhalarına göre ya bir değer tespitidir ya değer vermedir, ya da değer yaratmadır. Değer tespiti, daha önce başkalarının yaratmış oldukları değerleri anlamaktır."¹⁸¹

["Said Nursî](#), ahlâkî terimleri ele almış ve tetkik etmiştir. Doğruluk, emel, sabır, cesaret ve fedakârlık gibi hasletleri, ahlâkın yücelmesini ve çiçek açmasını temin edecek bir şekilde kullanmıştır. O, insanı Allah'ın rızasına götürecektir çok kısa yollar göstermiştir. Şükür, tevazu, tevekkül, muhabbet ve ihlâs yolları gibi."¹⁸² Bediüzzaman, 26.Söz'ün Zeyl'inde, Cenâb-ı Hakk'a vâsil olacak pek çok tarîkin olduğunu, kendisinin bu tarîkler içerisinde, '**acz**', '**fakr**', '**şefkat**' ve '**tefekür**' tarîklerinden istifade ettiğini söylemektedir.¹⁸³

İncelemeğe ve karşılaştırmağa çalıştığımız her iki düşünürümüz, ihlâs konusunda, yaşantı biçimlerinde 'fakr'ı tercih ederek bizlere örnek olmuşlardır. Onlara göre dünya, sonsuzluk için bir köprüdür. Dünyada mal biriktirmek değil, kemâle ermek için çalışmak gereklidir. Bıraktıkları miraslarına baktığımızda bu yönde ne kadar hassas oldukları anlaşılacaktır. Bediüzzaman vefat ettiğinde, tereke hakiminin tespitine göre, geriye sarık, cübbe ve 20 lira bırakmıştı.¹⁸⁴ Ancak O'nun asıl mirası, altıbin sayfalık Risale-i Nûr Külliyyatı ile tereke zabtına sığmayacak cesametteki ulvî davasıdır. İkbâl'in son yıllarını yaşadığı ve vefat ettiği odası, Lahor'da halen muhafaza edilmektedir. Odanın bütün eşyası, bir somye, ufak, camlı bir kitap dolabı, ufak yuvarlak bir masa, tahta bir koltuk ve bir nargile.

Bir medeniyet, inanç ve ahlâk nizamı olarak bütünlük gösterir. "Bugün İslâm Medeniyeti'ni ihya davası, Müslümanların, İslâm Medeniyeti'nin inanç ve ahlâk nizamının bilincine varması ve kendilerini düzeltmesi davasıdır. İslâm medeniyeti, bir inanç ve ahlâk nizamı olarak diri ve tazedir... Gerekli olan şey, İslâm Medeniyeti'nin esası olan inanç ve ahlâk nizamına göre, Müslümanların, kendi ruhlarında ve hayatlarında yapacakları restorasyondur."¹⁸⁵

İhlâsın inançlı ve ahlâklı insanlarda belirleyici ve kalıcı olması için, mü'minlerin Allah rızası ve aşkı ile donanmış olmaları, O'na kurban olmayı göze alabilmeleri gereklidir: "Mutlak değerın ayırmedici vasfı kendini feda etmektir. İradî bir şekilde nefsi kurban etmektir ki, bu değerın en yüce derecesidir. Kurban, değerlerden birinin tam hakim olması için bütün öteki değerlerin feda edilmesini gerektirir. Bu derece psikolojik halle ifade edilince buna mutlak sevgi, aşk deriz. Aşkta da bir seçme ve bir feda ediş vardır. Her aşk fiilinde sevilen varlık, bütün başkalarından üstün görülmüş ve başka değerler onun için terkedilmiştir. Allah sevgisi, Allah için bütün başka değerleri feda etmek demektir."¹⁸⁶

"İslâm insanı, derin ve köklü metafiziğiyle bir şahsiyet olduğu kadar, tarih bilinci ve toplum dokusuna yüreğiyle bağlılığıyla en sosyal bir insan prototipidir. İslâm insanının anonimliği, bilinçsizlik anonimliği değil, bilinçlerin aynı yöne dönmesi ve

aynı yönde derlenip toplanmasından doğan bir anonimlikdir. Öte yandan da bir erdem anonimliği söz konusudur İslâmın insan ideasında. Kendini toplumda hakikat ideasına adama anonimliği. Böylesine bir anonimlik içinde erime. Fizikötesi inançları, tabiatın sembolizasyonundan veya soyutlanmasından değil, insanı ve tabiatı aşkın mutlakı kabulleniş ve çağırıştan doğmaktadır."¹⁸⁷

"İnsanların hayatının harcinı meydana getiren 'her gün'ün örüntüsü ve her günü meydana getiren yüzlerce mekân, davranış, âdâb, estetik, ahlâk zerrecikleridir."¹⁸⁸ Ahlâkî duyarlılığın büyük ölçüde aşındığı, değer yargılarının karmaşıklaştığı bir zamanda, ahlâkın özü diyebileceğimiz ihlâsa daha çok ihtiyacımız vardır.

Sözlerimi, [Bediüzzaman Said Nursî'nin](#), ihlâs hakkındaki düşüncelerinden oluşan ['Yirmi Birinci Lem'a'nın](#) sonundaki duası ile bitirmek

istiyorum:

"Allah'ım, İhlâs Sûresi'nin hakkı için bizi, kendi iradesiyle ihlâslı olan ve Senin ihlâslı kıldığın kullarından eyle."¹⁸⁹

DİPNOTLAR:

⁸⁴ Dr. Ahmet Albayrak: 1967 Bursa doğumlu. 1988 yılında Bursa İmam-Hatip Lisesini bitirdi. 1992 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. Aynı fakültede, 1995 yılında Din Psikolojisi branşında yüksek lisansını tamamladı. Doktora tezini 2001 tarihinde tamamladı. 1995 yılında itibaren Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesinde görev yapmaktadır.

⁸⁵ Ahlâk tanımları için bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 17; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara 2000, s. 23; Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara 1986, s. 10; Mustafa Çağrı, "Ahlâk," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II/1-9; "İyi-Kötü" kavramlarının insan realitesi açısından değerlendirilmesi hakkında bk. İoanna Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri*, Ankara 1998, s. 75-94.

⁸⁶ Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi*, Amsterdam 1993, s. 21; "Ahlâkî davranışın en ayırt edici özelliği, birtakım insanların ve düşüncelerin iyi ve kötü hükümleri çerçevesinde ele alınmasıdır. Biz bu türlü hükümlere 'değer hükümleri' diyoruz." Güngör, *Değerler Psikolojisi*, s.17-18.

⁸⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Değerler Kültür ve Sanat*, İstanbul 1965, s. 8.

⁸⁸ bk. aynı eser, s. 11-12.

⁸⁹ bk. aynı eser, s. 12.

⁹⁰ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, s. 18; İoanna Kuçuradi, "İnsan ve Değerleri" isimli eserine, *Epiktetos'tan yaptığı bir cümlelik alıntı ile başlamış. İnsanın değer*

mefhumuna karşı tutumunu belirleyen cümle şu: "İnsanları tedirgin eden, olan biten değil, olan bitenle ilgili inandıklarıdır." Kuçuradi, *İnsan ve Değerleri, giriş sayfası*.

⁹¹ Güngör, *Değerler Psikolojisi*, s. 19; "Değerler veya değer yargıları, kişilerin hayat görüşlerinin, hayat felsefelerinin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bir kimsenin hayat felsefesi, yaşadığı bir değerler sistemidir. Böyle bir sistem, o kimsenin amaçlarını, ideallerini, düşünme biçimini ve davranışlarına rehberlik eden ilkeleri içerir." Cavit Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1981, s. 17.

⁹² bk. Recep Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, Ankara 1992, s. 140, 145; Erol Güngör, *dini, kaynağını Tanrı'dan alan bir ahlâk sistemi olarak tanımlamaktadır. Din ve ahlâk karşılaştırması için bk. Erol Güngör, Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul 1995, s. 115-117; Şahin Filiz, *Ahlâkın İnsanî ve Dinî Temelleri*, Konya 1998, s. 69-75; "İnsanoğlunu en yüce duygulara, yaşantıya götüren, dindir. İnanç ve tapınmadır. İnsan, tapınırken en samimî duygusunu yaşamaktadır. Duygu ve düşüncede en yüce ve en derin, en temiz ve en arı bir kata ulaşır. İçgüdülerin üstüne yükselmiştir insan. Kendini aşmıştır. İnsan, tapınmada Sonsuz Kudret önünde kendi hiçliğini anlamıştır. En yüce ahlâk yetisine, alçakgönüllülüğün gönül doyuran vaktine ermiştir. Merhametle, şefkatle doludur o an insan. Heyecanların en katıksızıyla yalınlanmıştır. Katı evren aşk alevinde yanmış, kül olmuştur. İnsan, bir nevi, ilâhî musikide erimiştir." Sezai Karakoç, *Ruhun Dirilişi*, İstanbul 1985, s. 81.

⁹³ Karakoç, *Ruhun Dirilişi*, s. 82.

⁹⁴ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1982, s. 44; Din-ahlâk ilişkisine özgün bir değerlendirme için ayrıca bk. Yasin Ceylan, "Etik Değerlerin İnsan Yaşamındaki Yeri," *İslâmiyât dergisi*, c. 4, sy. 3 (Temmuz-Eylül 2001), s. 156-157.

⁹⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara 1998, s. 103.

⁹⁶ Ülken, *Değerler Kültür ve Sanat*, s. 16; "Değerlerin temeli olabilecek motiflerden biri, insanların veya insan zihninin tutarlılık ihtiyacıdır. Organizasyon ilkelerinden söz eden Gestalt psikologları, zihnin tutarlılık eğilimine değinmişlerdir." Ünal, *Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma*, s. 7; Ayrıca ahlâkî değer teorisi için bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 21.

⁹⁷ İbn Menzûr (Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Abdullah), "hls" md., *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut 1995, c. 4, s. 173-175; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'Ulûmî'd-Dîn*, Beyrut 1982, IV/379-380; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 240.

⁹⁸ Râgıb el-İsfehânî (Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed), "hls" md., *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (tahkîk. M. Seyyid Kîlânî), Beyrut ts., s. 154-155.

⁹⁹ Ali Ünal, "İhlâs" md., *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul 1998, s. 476-477;

Ayrıca bk. en-Nisâ' 4/146; Sâd 38/2-3.

¹⁰⁰ ez-Zümer 39/2-3.

¹⁰¹ Ebû Süleyman Darânî Hazretleri, "Kul ihlâs üzere olursa içinde bulunan vesvese ve riyâların pek çoğu kesilip atılmış olur" demektedir. el-Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi (trc. & haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 356.

¹⁰² Süleyman Ateş, "İhlâs," TDV İslâm Ansiklopedisi, XXI/536; el-A'râf 7/29; el-Beyyine 98/5.

¹⁰³ el-Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi (trc. & haz. Süleyman Uludağ), s. 353; "İhlâs, ilâhî bir nurdur. Kalbi ve ruhu saran bir şuurdur. Rabbânî bir sırdır. Allah'u Teâlâ'nın sevdiği kullarına en güzel hediyesidir. Her hayrı ihlâs çeker. Kalpteki şirk, riyâ, kibir ve kendini beğenme gibi hastalıkları, ihlâs temizler. Şeytanın içine giremediği tek kale, ihlâstır." Nurullah Toprak, "Mârifetullah ve İhlâs," Semerkand dergisi, sy. 2, (Şubat 1999), s. 24.

¹⁰⁴ el-Kuşeyrî, Kuşeyrî Risâlesi (trc. & haz. Süleyman Uludağ), s. 355; Safer Baba, Tasavvuf Terimleri, İstanbul 1998, s. 125-126.

¹⁰⁵ Sezai Karakoç, İslâm'ın Dirilişi, İstanbul 1986, s. 35.

¹⁰⁶ Bu konudaki kanaatimizi S. Sönmez Bey de hüznle paylaşmaktadır. bk. Selim Sönmez, "Ahlâk," Köprü dergisi (Ahlâk Özel Sayısı), sy. 75 (Yaz 2001), s. 2.

¹⁰⁷ Takiyettin Mengüşoğlu, Değişmez Değerler ve Değişen Davranışlar (Felsefî etik için kritik bir hazırlık), İstanbul 1965, s. 31.

¹⁰⁸ Kuçuradi, İnsan ve Değerleri, s. 42.

¹⁰⁹ aynı eser, s. 66.

¹¹⁰ Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ... , Beyrut ts., c. 2, s. 312; İhlâs konusundaki fikirleriyle tanınan Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî, dünyada en değerli şeyin ihlâs olduğunu, fakat kendisinin gönlünden riyayı söküp atmak için bütün gücüyle çalıştığı halde rıyanın kalbinde başka bir renkle yeniden yeşerdiğini söyleyerek, her durumda ihlâslı kalmanın zorluğuna işaret eder. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, Kahire 1966, s. 440.

¹¹¹ Mengüşoğlu, Değişmez Değerler ve Değişen Davranışlar, s. 31.

¹¹² Güngör, Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk, s. 64.

¹¹³ Tasavvufî hayatta seyr-i sülûk döneminde yalnızlığın önerilmesi ve tercih edilmesi, "nefis muhasebesi"ne zemin hazırlaması ve benliğin derinliklerinin

keşfedilmesi içindir. Böylece ihlâslı olmaya doğru adım atılabilecektir: "Yalnızlığı sevmek ve kimsenin görmediği yerlerde ibadet etmek de ihlâslı olmayı sağlar." Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, (nşr. Abdülhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdülkâdir Server), Kahire 1960, s. 290.

¹¹⁴ Hasan Aycın, *Gece Yürüyüşü*, İstanbul 1994, s. 34.

¹¹⁵ Kur'ân "akleden kalp"ten bahseder. bk. el-Hac 22/46.

¹¹⁶ "İnsanın nefsi veya benliği iki veçheye sahiptir. Biri, övülmeye değer fiiller işlemeye yatkın, fitraten kavrayışlı, Allah'la olan ahbine sadık nefis; diğeri ise şer amellere meyilli, tabiatı itibarıyla hayvanî, Allah'la olan ahbine aldırış etmeyen nefis. İlkini rasyonel nefis (en-nefsu'n-nâtıka), ikincisini ise dünyevî veya hayvanî nefis (en-nefsu'l-hayvâniyye) diye adlandırıyoruz. Nefs-i nâtıka, hayvanî nefse boyun eğdirdiği ve onu kontrol altında tuttuğu zaman, insan hayvanî nefsi asıl yerinde ve nefs-i nâtıkayı da asıl yerinde tutuyor demektir. Bir insan, bu şekilde, kendi iç dünyasında her bir nefsini asıl yerinde tutmuş olur. Bu, o kişinin kendi nefesine yönelik edebidir." Seyyid Muhammed Nakib el-Attas, "Açılış Konuşması," "Kur'ân'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği," Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-IV, İstanbul 1998, s. 21.

¹¹⁷ Oliver Leaman, "İhya Geleneğinde Said Nursî'nin Yeri," "Kur'ân'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği," Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-IV, İstanbul 1998, s. 714. Bediüzzaman-İkbâl karşılaştırması yapan ilim adamlarından biri de Celalizâde'dir: Celal Celalizâde, "Bediüzzaman ve Muhammed İkbâl'in Fikirlerinin Mukayesesi," Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-III, İstanbul 1995, s. 530-542.

¹¹⁸ Karakoç, *İslâm'ın Dirilişi*, s. 31.

¹¹⁹ Bediüzzaman'ın belâgatı konusunda ayrıntılı bilgi için bk. İmadüddin Halil, "Bediüzzaman'ın Edebî Güzelliği," 'İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursî', Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 1992, s. 54-75.

¹²⁰ Halil, "Bediüzzaman'ın Edebi Güzelliği," s. 56.

¹²¹ Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, İstanbul 1988, s. 645; [Lemeât, Tenbih].

¹²² aynı eser, s. 646; [Lemeât, İfade-i Meram].

¹²³ Said Nursî, *Sözler*, s. 646; [Lemeât, İfade-i Meram]; Bediüzzaman'ın eserlerinin tamamına bakıldığında üslûbun ahengi hissedilebilir. Defalarca okunduğunda farklı zevkler vermesindeki sır, bu olsa gerek.

¹²⁴ Şerif Mardin, "Kolektif Hafıza ve Şuur," "İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden

Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursî," Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 1992, s. 15.

¹²⁵ Karakoç, İslâm'ın Dirilişi, s. 38.

¹²⁶ Erol Güngör, aynı zaman diliminde diğer İslâm ülkelerine nazaran, Hindistan'da İslâm ilim ve düşünce geleneğinin devam ettirilmesini ve bu bölgede değerli İslâm düşünürlerinin yetişmesini, İngiliz idaresinin tanıdığı fikir hürriyetine bağlamaktadır. Güngör, müstemleke idaresinin mahalli kültürlere karşı son derece müsâmahakâr bir tavır takındığını belirtir. bk. Erol Güngör, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1990, s. 203.

¹²⁷ "Velâyet yollarının ve tarîkat şubelerinin en mühim esâsı, ihlâstır. Çünkü ihlâs ile hafî şirklerden halâs olur. İhlâsı kazanmayan, o yollarda gezemez, ve o yolların en keskin kuvveti muhabbettir." Bediüzzaman Said Nursî, Mektûbat, İstanbul 1990, s. 421; [29. Mektup, 9. Kısım (Telvihât-ı Tis'a), 6. Telvih, 2. Nokta]

¹²⁸ Bediüzzaman Said Nursî, Lem'alar, İstanbul 1990, s. 153; [Yirmi Birinci Lem'a]

¹²⁹ Bütün gayretlerimize rağmen maalesef şu makaleye ulaşamadık: Ghulam Sadiq, "Iqbal on the Concept of Morality," Iqbal Review, c.10,sy.3 (October 1969), s.45-54.

¹³⁰ Bediüzzaman'a göre ihlâsı kazanmanın ve muhafaza etmenin en etkili iki sebebi vardır: Râbita-i mevt ve sadece Allah'ın teveccühünü düşünmek. Said Nursî, Lem'alar, s. 156-157; [Yirmi Birinci Lem'a, 4. düstur] Râbita-i mevt, "ölümünü düşünüp, dünyanın fânî olduğunu mülâhaza edip, nefsin desiselerinden kurtulmaktır." Lem'alar, s. 157; "İhlâsı kazanmak ve muhafaza etmek ve mânileri def etmek için düsturlar: 1) Amelde rıza-i İlâhî olmalı. 2) Hizmet-i Kur'âniyede bulunan kardeşleri tenkit etmemek. 3) Bütün kuvvetin ihlâsta ve hakta olduğunu bilmek. 4) Kardeşlerin meziyetlerini şahsında ve faziletlerini kendinde tasavvur edip, onların şerefleriyle şâkirâne iftihar etmek." Lem'alar, s. 154-157; [Yirmi Birinci Lem'a]; "Hakîkî, samimî bir ittifakta her bir fert, sair kardeşlerin gözüyle de bakabilir ve kulaklarıyla da işitebilir." Lem'alar, s. 156-157; [Yirmi Birinci Lem'a, 2. düstur]

¹³¹ Ayrıca bk. "İhlâs ve rıza-i İlâhî yolunda zerre, yıldız gibi olur. Vesilenin mahiyetine bakılmaz, neticesine bakılır. Madem neticesi rıza-i İlâhîdir ve madem ihlâstır; o küçük değildir, büyüktür." Said Nursî, Lem'alar, s. 150; [Yirminci Lem'a, 6. sebep]

¹³² Hz. Ubeyd b. Umeyr (r.a.): "İnsanlardan bir şey beklememek ve onların övmesini gözetmemek, ihlâs alâmetidir." Safer Baba, Tasavvuf Terimleri, s. 125; "Onlar, yaptıkları amellerine karşılık olarak insanlardan bir ücret istemezler. İnsanlardan bir teşekkür, övgü ve sevgi beklemezler. Kınanmaktan korkmazlar. Hallerini sadece O'nun bilmesiyle yetinirler. O'nun sevgisi onlara yeter." Toprak, "Mârifetullah ve İhlâs," s. 24.

¹³³ Said Nursî, *Lem'alar*, s. 128; [17. Lem'a, 13. Nota, 3. Mes'ele]; "...samimi bir ihlâs, şerde dahi olsa neticesiz kalmaz. Evet, ihlâs ile kim ne isterse Allah verir." *Lem'alar*, s. 145; [Yirminci Lem'a, 2. sebep]

¹³⁴ İhlâs, sadece vazifeni yapmaktır: "Kabul ettirmek, senin etrafına halkı toplamak Cenab-ı Hakk'ın vazifesidir. Vazifeni yap, Allah'ın vazifesine karışma." Said Nursî, *Lem'alar*, s. 147; [Yirminci Lem'a, 3. sebep]

¹³⁵ Muhammed İkbâl, (*Pesçi Bâyed Kerd Ey Ekvâmı Şark*), *Yolcu & Ey Şark Kavimleri & Kölelik Kitabı*, (trc. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1976, s. 102.

¹³⁶ İkbâl, (*Darb-i Kelîm*), "Hz. Musa'nın Darbesi," *Doğu'dan Esintiler*, (trc. N.AhmedAsrar), İstanbul 1981, s. 160.

¹³⁷ el-İhlâs, 112/4.

¹³⁸ İkbâl, (*Rumûz-u BîHûdî*), "Benlikten Geçmenin Remizleri," *Esrar ve Rumuz* (trc. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1964, s. 135-136; "Dünyada Adem, Hakk'ın naibidir. Dünyadaki unsurlar üzerinde onun hükmü kuvvetle cereyan eder." a.e., s. 120; ayrıca bk. İkbâl, (*Zebûr-i Acem*), *İkbâl'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebûr-i Acem)*, (trc. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1971, s. 223.

¹³⁹ "Bu memurîn-i Rabbaniye, fiiliyatlarıyla ve amelleriyle de memuriyetlerinin musaddıkı olurlar. Salâbet-i imâniyelerinin ve ihlâslarının âyinedarlığını bizzat ifa ederler. Mertebe-i îmanlarını fiilen izhar ederler; ve ahlâk-ı Muhammediyenin (a.s.m.) tam âmili ve mişvar-ı Ahmediyenin (a.s.m.) ve hilye-i Nebeviyenin hakikî lâbisi olduklarını gösterirler." Said Nursî, *Sikke-i Tasdîk-i Gaybî*, İstanbul 1988, s. 215; [*Risale-i Nur Nedir? ve Hakikatlar Muvacehesinde Risale-i Nur ve Tercümanı Ne Mahiyettedirler Diye Bir Takriznâmedir.*]; *Tarihçe-i Hayat*, İstanbul 1990 (3. bsk.), s. 531; [*Risale-i Nur Nedir? Bediüzzaman Kimdir?*]

¹⁴⁰ İkbâl, (*Esrâr-ı Hûdî*), *Benliğin Sırları*, *Esrar ve Rumuz* (trc. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1964, s. 130.

¹⁴¹ aynı eser, s. 129-130.

¹⁴² aynı eser, s. 130.

¹⁴³ Mustafa Said İşeri, "Güzel Ahlâkı Ararken," *Köprü dergisi (Ahlâk Özel Sayısı)*, sy. 75 (Yaz 2001), s. 114; "İslâm'da itikadî konuların ruhu tevhid, ibadetlerin ruhu ihlâs, dünyevî işlerin ruhu adâlettir." *Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 240.

¹⁴⁴ "İbadet, onu yerine getiren kimseler tarafından, Allah'a karşı bir borç ve vazife olarak algılanması ölçüsünde 'sorumluluk duygusu'nun gelişmesinde etkili olmaktadır. Ahlâkîlik vasfını taşımaya hak kazanan her davranışın, ancak sorumluluk şuuru ile yerine getirilmesi şartına bağlı olduğu dikkate alınınca, ibadetlerin kişinin

ahlâkî tabiatını geliştirmedeki önemi ortaya çıkar." Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 243.

¹⁴⁵ Muhammed İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, ed. M. Saeed Sheikh, Lahore 1996, s.72.

¹⁴⁶ "İbadetin ruhu, ihlâstır. İhlâs ise, yapılan ibadetin, yalnız emredildiği için yapılmasıdır. Eğer başka bir hikmet ve bir faide ibadete illet gösterilse, o ibadet bâtıdır. Faideler, hikmetler yalnız müreccih olabilirler; illet olamazlar." Bediüzzaman Said Nursî, *İşârâtü'l-İ'caz*, (trc. Abdülmecid Nursî), İstanbul 1986, s. 95; [İbadetin şahsî kemalâta sebep olduğunun izahındaki ihtar]; "İhlâs, kulun her ibadetini ilme ve edebe uygun olarak sırf Allah rızası için yapmasıdır." Toprak, "Mârifetullah ve İhlâs," s. 24; "Sûfîlere göre ibadetin ruhu, ihlâstır. İhlâssız amelin de, amelsiz ihlâsın da kula bir faydası yoktur. Bununla beraber ihlâssız amel, amelsiz ihlâstan daha daha kötüdür. Çünkü her şeye değer kazandıran, ihlâstır. Çok ibadetle değil, ibadetteki ihlâsla kurtuluşa erileceğini söyleyen sûfîler, insanın ihlâslı olmasını, ancak ihlâslı olduğunu iddia etmemesini bir ilke olarak benimsemişlerdir. Ebû Bekir ed-Dekkâk, ihlâslı olduğu kanaatini taşımanın ihlâs eksikliğinden kaynaklandığını söyler. Allah bir kulunun ihlâsını makbul kılmak istediği zaman, onun ihlâsını görmesine engel olur; o zaman kul 'muhtlis' değil, Kur'ân'daki tabiriyle (Meryem 19/51) 'muhtlas' olur. Muhtlis, kendi iradesi ve gayretiyle ihlâsa kavuşan, muhtlas ise Allah tarafından kendisine ihlâs bağışlanan kimsedir." Ateş, "İhlâs," TDV İslâm Ansiklopedisi, XXI/536; Ayrıca bk. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.445; krş. Kuşeyrî *Risâlesi* (trc. & haz. Süleyman Uludağ), s. 352-356.

¹⁴⁷ Said Nursî, *Lem'alar*, s.128; [17.Lem'a,13. Nota, 3.Mes'ele].

¹⁴⁸ "Eğer ihlâs ile, niyet-i sâdıka ile o havadaki kelimeler hayatlınsalar, lezzetli birer meyve gibi ruhanîlerin kulaklarına girer. Eğer rıza-i İlâhî ve ihlâs o havadaki kelimelere hayat vermezse, dinlenilmez. Sevap dayalınız ağızdaki kelimeye münhasır kalır." Said Nursî, *Lem'alar*, s. 147; [Yirminci Lem'a, 3. sebep]

¹⁴⁹ İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, s.58.

¹⁵⁰ Said Nursî, *Lem'alar*, s.143-152; [Yirminci Lem'a].

¹⁵¹ "Kardeşlerim, enâniyetin işimizdeen tehlikeli ciheti, kıskançlıktır. Eğer sırf Lillâh için olmazsa, kıskançlık müdahaleeder, bozar." Said Nursî, *Mektûbat*, s. 399; [29. Mektup, 6. Kısım (Hücumât-ı Sitte)]

¹⁵² Said Nursî, *Lem'alar*, s. 151; [Yirminci Lem'a, 7. sebep]; "Bu marazın çare-i yegânesi: Nefsini ittiham etmek ve nefesine değil, daima karşısındaki meslektaşına taraftar olmak. Fenn-i âdâb ve ilmi münâzaranın ulemâsı mâbeynindeki hakperestlik ve insaf düsturu olan şu: 'Eğer bir meselenin münâzarasında kendi sözünün haklı çıktığına taraftar olup ve kendi haklı çıktığına sevinse ve hasmının haksız ve yanlış olduğuna memnun olsa, insafsızdır.' Hem zarar eder. Çünkü haklı çıktığı vakit, o münâzarada bilmediği bir şeyi öğrenmiyor. Belki gurur ihtimâliyle zarar edebilir.

Eğer hak, hasmının elinden çıksa, zararsız, bilmediği bir mes'eleyi öğrenip menfaattar olur, nefsin gururundan kurtulur. Demek insafli hakperest, hakkın hatırı için nefsin hatırını kırıyor. Hasmin elinde hakkı görse, yine rızâ ile kabul edip taraftar çıkar, memnun olur." Said Nursî, Lem'alar, s. 152; [Yirminci Lem'a, 7. sebep]

¹⁵³ "Efâl ve a'mâl-i hayriyenin esasları olan 'ihlâs' ve 'adâlet,' husumet ve adâvetle kaybolur." Said Nursî, Mektûbat, s. 249; [22. Mektup, 1. Mebhas, 6. Vecih]

¹⁵⁴ Said Nursî, Lem'alar, s. 157-160; [Yirmi Birinci Lem'a].

¹⁵⁵ "Teveccüh-ü nâs istenilmez, belki verilir. Verilse de onunla hoşlanılmaz. Hoşlansa ihlâsı kaybeder, riyaya girer. ...Amel-i salihin hayatı olan ihlâsın zararına teveccüh-ü nâs ve şan-ü şeref, kabir kapısına kadar muvakkat olan bir lezzet-i cüz'iyeye mukabil, kabrin öbür tarafında azab-ı kabir gibi nâhoş bir şekil aldığından, teveccüh-ü nâsı arzu etmek değil, belki ondan ürkmek ve kaçmak lâzımdır." Said Nursî, Lem'alar, s. 144; [Yirminci Lem'a, 1. sebepteki haşiye]; Ayrıca bk.Said Nursî, Mektûbat, s. 386-388; [29. Mektup, 6. Kısım (Hücumât-ı Sitte)].

¹⁵⁶ İns ve cin şeytanlarının desisesi olarak "şöhret" kavramı için bk. Said Nursî, Mektûbat, s. 386-388; [29. Mektup, 6. Kısım (Hücumât-ı Sitte)].

¹⁵⁷ İnsandaki korku hissi ve bu hissın zâlimler tarafından sık sık kullanılması hususundaki açıklamalar için bk. Said Nursî, Mektûbat, s.388-391;[29. Mektup, 6. Kısım (Hucumât-ı Sitte)].

¹⁵⁸ Şeytanın desisesi olarak rızık endişesi hakkındaki açıklamalar için bk. Said Nursî, Mektûbat, s. 391-393; [29. Mektup, 6. Kısım (Hucumât-ı Sitte)].

¹⁵⁹ Said Nursî, Mektûbat, s. 386-400; [29. Mektup, 6. Kısım (Hucumât-ı Sitte)].

¹⁶⁰ Nefsin, şeytanın ve şeytana tâbî insanların, diğer insanları etkilemek için kullandıkları altı olumsuz faktörün nasıl izâle edileceğini, Hulûsî Efendinin Bediüzzaman'a gönderdiği bir mektubunda, "Hücumât-ı Sitte" bölümünü özetleyerek açıklamaktadır. Bu açıklamada dikkatimizi çeken husus, altı faktöre karşı, imanın birer şartı ile cevap verilmiş olmasıdır. **1)** "Hubb-u câh yerine, Allah'a imanın bir mânâsı olan rızâ-i ilâhiyi... **2)** Havf ve vehim yerine, kadere iman... **3)** Hırs ve tama' yerine, 'İnnallahe hüve'r-Rezzâku zü'l-kuvveti'l-metîn' âyet-i celîlesi delâletiyle, Kur'ân'a, kitab-ı ilâhiyeye iman. **4)** Menfi milliyetçilik hissi yerine bütün cin ve inse mürsel, Nebî-yi Efham (S.A.V.) Efendimiz Hazretlerinin mesleğini; 'İnneme'l-mü'minûne ihvetün' ve 'va'tesimû bihabli'llahi cemî'ân velâ teferrekû' gibi âyât-ı mübarekeyi derhatır ettirmek suretiyle peygamberlere imanı... **5)** Enâniyet yerine, acze... noksanımızı itiraf ve Kur'ân'ın tereşşuhatının neşr ve muhafazası bâbında hissemize düşen hizmeti yapmak ve hizmetle mükellef olduğumuzu bilerek neticeyi hesaplamamak. Yani bir nevi beşeriyetten çıkmak, kütüb ve suhuf-ı enbiyâyı inzâle vasıta olan melâikeye benzemek suretiyle meleklerle imanı... **6)** Tembellik ve tenperverlik yerine kudsi ve saati bir gün ibadet yerine geçecek kıymette olduğuna

şüphe edilmemek lâzım gelen Kur'ân hizmetine vazifedarlık... Vakit bırakmayacak hallere karşı, bu hizmetin ulviyetini dahi düşünerek elden çıkmazdan evvel dört gözü dört açmayı, yani ölmezden evvel hayatın kadrini bilmek gibi, kat'i bir lisanla âhirete imanı delâleten, remzen, işâreten, sarahaten ders veriyorsunuz ve ikaz lütfunda bulunuyorsunuz." Bediüzzaman Said Nursî, Barla Lâhikası, İstanbul 1990, s. 83-84; [Hulûsî Efendinin Mektubu].

¹⁶¹ "Cenab-ı Hakkın rızası ihlâs ile kazanılır, kesret-i etbâ ile ve fazla muvaffakiyet ile değildir. Çünkü onlar, vazife-i İlâhiyeye ait olduğu için istenilmez, belki bazen verilir. Evet, bazen bir kelime sebab-i necat ve medar-ı rıza olur. Kemiyyetin ehemmiyeti o kadar medar-ı nazar olmamalı." Said Nursî, Lem'alar, s. 147; [Yirminci Lem'a, 3.sebep]

¹⁶² Bediüzzaman kendi ifadesiyle, "ehl-i ilhadın dalkavukları" tarafından bir çok ihtimale dayanan evhamın bir sonucu olarak meydana gelen korkudan etkilenenler için askerlikten bir misal vermektedir: "En ziyade yaralananlar, siperini bırakıp kaçanlardır. En az yara alanlar, siperinde sebat edenlerdir!" Said Nursî, Mektûbat, s. 391; [29. Mektup, 6. Kısım (Hucumât-ı Sitte)].

¹⁶³ Ayrıca bk. Said Nursî, Mektûbat, s. 397-399; [29. Mektup, 6. Kısım (Hucumât-ı Sitte)]; "...Enaniyetten tecerrüt edemedikleri için, ifrat ve tefrit yüzünden, ulvî bir menba-ı kuvvet olan ittifakı kaybedip, ihlâs da kırılır. Ve vazife-i uhreviye de zedelenir. Kolayca rıza-i İlâhî de elde edilemez. Bu mühim marazın merhemi ve ilacı, 'el-hubbu fi'l-İlah' sırrıyla, tarik-i hakta gidenlere refakatle iftihar etmek ve arkalarından gitmek; ve imamlık şerefini onlara bırakmak; ve o hak yolunda kim olursa olsun kendinden daha iyi olduğunun ihtimaliyle enaniyetinden vazgeçip ihlâsı kazanmak; ve ihlâs ile bir dirhem amel, ihlâssız batmanlarla amellere râcih olduğunu bilmekle ve tâbiyeti dahi, sebab-i mes'uliyet ve hatarlı olan metbuiyete tercih etmekle o marazdan kurtulur ve ihlâsı kazanır, vazife-i uhreviyesini hakkıyla yapabilir." Said Nursî, Lem'alar, s. 148; [Yirminci Lem'a, 4. sebep].

¹⁶⁴ "Güneşe, aya fırlat cesaretle kemendi. / Boyunlarına dola! / Felekten yıldızı al, yakana tak, süs olsun." İkbâl, (Zebûr-i Acem), İkbâl'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebûr-i Acem), s. 215; Ayrıca bk. İkbâl, Câvidnâme (trc. Annemarie Schimmel), Ankara 1989, s. 151; İkbâl, (Armağan-ı Hicâz), Hicaz Armağanı, Doğu'dan Esintiler, (trc. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, s. 221.

¹⁶⁵ "Taş, kendini şişe sandı mı şişe olur ve kırılmayı adet edinir. / Yolcu, kendini aciz sandı mı canının parasını eşkiyaya vermiş demektir. / Nicedir kendini su ve çamur sayacaksın? Çamurundan Tur'da Hazret-i Musa'ya gözüken alevi yarat." İkbâl, (Esrâr-ı Hûdî), Benliğin Sırları, Esrar ve Rumuz, s. 53; İkbâl, insanı hareketten alıkoyan belirleyici psikolojik unsurun korku olduğunu söyler. Çünkü korku, genellikle insanı kaçmaya veya boyun eğmeye yöneltmektedir. Pierre Mannoni, Korku (trc. Işın Gürbüz), İstanbul ts., s. 10; Delpierre'ye göre korkunun şiddeti altında kalan bir insanda fikirler ve eylemler, derinlemesine bir değişime uğrar. Bilinç altına atmanın yetersizliği, psikik sürecin aşırı değişkenliğine, otomatizmin baskın gelmesine,

refleks biçimindeki operasyonların zincirlerinden boşanmasına yol açar. Dolayısıyla harekete geçme yeteneği bozulur. Bilinç altına atamama, bazı kişileri de durgun, pasif, tepkileri yavaş, inisiyatiften ve çabadan yoksun hale getirir. La Pieuvre, *Essai Sur la Logique de l'imaginaire*, ed. de la Table Ronde, Paris 1973, s. 67'den naklen Mannoni, *Korku*, s. 12.

¹⁶⁶ "Başı dumanlı dağlar gibi kudretli ve bağısız yaşa. / Sakın çör-çöp gibi yaşama; rüzgâr şiddetli, alev pervasızdır." Muhammed İkbâl, (*Peyâm-ı Meşrik*), *Şarktan Haber* (trc. Ali Nihad Tarlan), Ankara 1956, s. 62; "Eğer bızatihi kuvvetli isen belalar, felaketler doğurabilen selden ne korkun olur? / İnci gibi denizin gönlünde oturmak kabildir." (*Peyâm-ı Meşrik*), *Şarktan Haber*, s. 103; Ayrıca bk. İkbâl, (*Bâl-i Cibrîl*), *Cebraill'in Kanadı* (trc. Yusuf Salih Karaca), İstanbul 1983, s. 79; İkbâl (*Darb-i Kelîm*), "Hz. Musa'nın Darbesi," *Doğu'dan Esintiler*, s. 178, 185.

¹⁶⁷ İkbâl, (*Zebûr-i Acem*), *İkbâl'den Şiirler* (*Şarktan Haber* ve *Zebûr-i Acem*), s. 256; İkbâl, (*Bâl-i Cibrîl*), *Cebraill'in Kanadı*, s. 56; İkbâl, (*Pesçi Bâyed Kerd Ey Ekvâmı Şark*), *Yolcu & Ey Şark Kavimleri & Kölelik Kitabı*, s. 65.

¹⁶⁸ "Biz ki vatan ile mukayyet değiliz. Bakış gibi iki gözün nuruyuz; fakat biriz. / Hicazlı, Çinli, İranlıyız. Fakat aynı neşeli sabahın çiğ danesiyiz. / Mekke sakisinin (Hz. Peygamber) gözünden sarhoşuz... " İkbâl, (*Esrâr-ı Hûdî*), *Benliğin Sırları, Esrar ve Rumuz*, s. 30; Ayrıca bk. İkbâl, (*Rumûz-u BîHûdî*), "Benlikten Geçmenin Remizleri," *Esrar ve Rumuz*, s. 137; İkbâl, *Câvidnâme*, s. 316.

¹⁶⁹ İkbâl, (*Rumûz-u BîHûdî*), "Benlikten Geçmenin Remizleri," *Esrar ve Rumuz*, s. 133-135.

¹⁷⁰ İkbâl, (*Bâl-i Cibrîl*), *Cebraill'in Kanadı*, s. 66.

¹⁷¹ "Aşk yolunda filanın oğlu falan bir şey ifade etmez. Musâ'nın mucizesi olan (yed-i beyzâ)yı bir zenciye de verirler." İkbâl, (*Peyâm-ı Meşrik*), *Şarktan Haber*, s. 111; "O Bilal ki ciğerinden çıkan sihirli ezan / Zengin, fakir, herkesi bir araya getirdi / Siyahı ile beyazı birleştiren / Fakiri ile zengini bir çizgiye getiren" İkbâl, (*Bâng-i Derâ*), *Kervanın Çağrısı, Doğu'dan Esintiler*, (trc. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, s. 83.

¹⁷² İkbâl, (*Esrâr-ı Hûdî*), *Benliğin Sırları, Esrar ve Rumuz*, s. 32; İkbâl bu başlık altında mısralarda fikrini şu şekilde işlemiştir: "Ey arslanlardan haraç alan, ihtiyaçtan dolayı tilki mizaçlı olmuşsun. / Ömer gibi deveden kendin in. Sakın başkasına minnettar olma sakın. / Ne zamana kadar rütbe ve mansıp dileneceksin; çocuklar gibi sopadan ata bineceksin?" a.e., s. 32-33.

¹⁷³ "Meyhanelerden şarap dilene dilene sarhoş oluyor, köşklerin penceresine baka baka oradan biraz zevk çalıyor." İkbâl, (*Esrâr-ı Hûdî*), *Benliğin Sırları, Esrar ve Rumuz*, s. 41-42; Ayrıca bk. İkbâl, (*Peyâm-ı Meşrik*), *Şarktan Haber*, s. 116; İkbâl, (*Pesçi Bâyed Kerd Ey Ekvâmı Şark*), *Yolcu & Ey Şark Kavimleri & Kölelik Kitabı*, s. 94.

¹⁷⁴ "...Kimseye muhtaç olmayan insanın çok nazları vardır. Onun nazı çok, pek çoktur. / Muhtaç olmamak, Hakkın rengine boyanmaktır; gömleğindeki gayr rengini yıkayıp mahvetmektir. / ...Kendi elinle kendi tarlanı harap etme; onun bulutundan yağmur dilenme." İkbâl, (Rumûz-u BîHûdî), "Benlikten Geçmenin Remizleri," Esrar ve Rumuz, s. 130-132; Ayrıca bk. İkbâl, (Peyâm-ı Meşrik), Şarktan Haber, s. 67; İkbâl, (Bâl-i Cibrîl), Cebrail'in Kanadı, s. 54, 72, 100, 133; İkbâl, (Pesçi Bâyed Kerd Ey Ekvâmı Şark), Yolcu & Ey Şark Kavimleri & Kölelik Kitabı, s. 86.

¹⁷⁵ "Bugünkü çağ senin ölüm meleğindir, çünkü / Sana geçim derdi vererek canını almıştır." İkbâl, (Darb-i Kelîm), "Hz. Musa'nın Darbesi," Doğu'dan Esintiler, s. 178; "Zamanın acı koşullarından şikayetçi olanın / Dervişliğinde bir parçacık dilencilik kalmış demektir." İkbâl, (Armağan-ı Hicâz), Hicaz Armağanı, Doğu'dan Esintiler, s. 212; Ayrıca bk. İkbâl, Câvidnâme, s. 224; İkbâl, (Pesçi Bâyed Kerd Ey Ekvâmı Şark), Yolcu & Ey Şark Kavimleri & Kölelik Kitabı, s. 112.

¹⁷⁶ İkbâl, (Bâl-i Cibrîl), Cebrail'in Kanadı, s. 118.

¹⁷⁷ Mardin, "Kollektif Hafıza ve Şuur," s. 16.

¹⁷⁸ Ayrıca bk. Şerif Mardin, "Bediüzzaman'ın cihad anlayışı, silahlı mücadele değildir.", "Bediüzzaman Said Nursî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri," Milletlerarası Panel Tebliğleri, İstanbul 1991, s. 25.

¹⁷⁹ Ali Ulvi Kurucu, "Önsöz," Bediüzzaman Said Nursî, Tarihçe-i Hayatı, s. 13.

¹⁸⁰ Ünal, Genel Tutumların veya Değerlerin Psikolojisi Üzerine Bir Araştırma, s. 6.

¹⁸¹ Ülken, Değerler, Kültür ve Sanat, s. 14.

¹⁸² Muhammed Rüşdi Ubeyd, "Risale-i Nur'da Eğitim Metodları," "İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursî," Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, İstanbul 1992, s. 290.

¹⁸³ Said Nursî, Sözler, s. 445; [26.Söz, Zeyl].

¹⁸⁴ Burhan Bozgeyik, Meşhurların Son Anları, İstanbul 2002, s. 222.

¹⁸⁵ Yılmaz Özakpınar, "Kur'ân Medeniyeti," "Kur'ân'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği," Uluslararası Bediüzzaman Sempozyumu-IV, İstanbul 1998, s. 421.

¹⁸⁶ Ülken, Değerler, Kültür ve Sanat, s. 21.

¹⁸⁷ Sezai Karakoç, Diriliş Neslinin Amentüsü, İstanbul 1986, s. 33.

¹⁸⁸ Mardin, "Kollektif Hafıza ve Şuur," s. 15.

¹⁸⁹ Said Nursî, *Lem'alar*, s. 160; [Yirmi Birinci Lem'a]; krş. *İhlâs ve Uhuvvet Risâleleri*, İstanbul 1999, s. 166.